

Nad vybranými sondami do znalosti češtiny

Milan Hrdlička, FF UK v Praze

milan.hrdlicka@ff.cuni.cz

Klíčová slova: anketa, předložka, číslovka, spisovná čeština, varianta, rozkolísanost vyjádření, diferenciace jazykových prostředků, chyba

Key words: survey, preposition, numeral, literary Czech, variant, plurality of expression, variety of language means, mistake

On Selected Surveys into the Knowledge of Czech

Surveys into selected areas of contemporary Czech language (filling correct prepositions, formulating elementary math tasks, telling the time, etc.) that were made among students of Czech – native speakers – proved considerable plurality of expression. This outcome, however, cannot be welcome and evaluated as positive. It rather shows that the plurality is the problem of random or non-systematic selection. The survey outcomes are in accordance with problematic, sometimes even alarming findings from extensive researches that prove unsatisfactory level of the knowledge of Czech as well poor communicative competence of the future teachers of Czech.

Již řadu let se zabývám českým jazykem s důrazem na jeho rovinu mluvnickou. Pro zahraniční bohemisty s mateřštinou nezřídka typologicky i genealogicky diametrálně odlišnou popisují a vykládám zejména formální a funkční tvarosloví češtiny. Za čtyři dekády oborové výuky češtiny pro cizince jsem shromáždil podněty a textové podklady k desítkám popularizačních i odborných příspěvků a jazykových sloupků.¹

Vedle pojednání o češtině se rovněž věnuji **rozboru řečových projevů jejich rodičů i nerodičů mluvních**. V průběhu let jsem zadával ankety zaměřené na různé mluvnické jevy nejen cizincům učícím se česky, ale také českým posluchačům bohemistiky. U některých sond, jichž se zúčastnili jen čeští studenti, se v úvodu příspěvku stručně zastavím. Poté navážu výběrem poznatků z šířeji koncipovaných a podstatně rozsáhlejších průzkumů M. Čechové (2018), D. Hradilové (2020) a J. Svobodové a kol. (2011). Přesvědčivě se totiž ukazuje, že ankety a zmíněné průzkumy spolu úzce souvisejí, že jejich závěry na sebe navazují, doplňují se a výmluvným způsobem souzní.

Pestrost předpokládaných konkurenčních forem vyjádření se plně projevila již v anketě věnované **předložkovým spojením s významem lokálním** dynamickým směrrovým ADV Loc (pohyb určitým směrem). Dvacet sedm dotázaných češtinářů mělo v dotazníkovém šetření doplnit předložky *do+G* a *na+Ak* do výpovědí *Jedu ... poušt'*; *Jedu ... Antarktida*. Výsledky jsou následující: devět respondentů v obou případech uvedlo prepozici *na+Ak* – *Jedu na poušt'* a *Jedu na Antarktidu*. Pouze jediný z oslovených posluchačů bohemistiky se rozhodl pro předložku *do+G* – *Jedu do pouště* a *Jedu do Antarktidy*. Ostatní studenti užili obou předložek, ovšem v nestejném poměru: osm jich napsalo *Jedu do pouště* a *Jedu na Antarktidu*, devět odpovědělo *Jedu na poušt'* a *Jedu do Antarktidy*. V anketě se tedy objevily všechny myslitelné kombinace předložek. Co je toho příčinou?

¹ Většina byla publikována v polské *Bohemistyce*, u nás vyšly v pražském nakladatelství Karolinum s názvem *Bohemistické miniatury* (2013, druhé vydání 2014) a *Vo vobecný češtině a jiné příběhy* (2015).

Hojná frekvence předložky *na+Ak* v anketě nepochybně souvisí s jejím výrazným a dlouhodobým expanzivním charakterem (srov. již Čechová, 1981). Ve spojení s odlehlym světadílem se daná prepozice vyskytovala nejspíše z toho důvodu, že Antarktida byla studenty chápána nikoliv jako kontinent (tehdy se systémově uplatňuje prepozice *do+G – do Evropy, do Asie* aj.), nýbrž jako ostrov (Hrdlička, 2000, 2019). Výběr předložek pojících se s lexémem *poušť* mohl být mimo jiné ovlivněn různým chápáním daného prostoru. Nachází-li se mluvčí od uvažované pouště daleko (plánuje-li cestu v Česku), nabízí se spíše předložka *na+Ak* (*poušť* se jeví jako vzdálený cíl cesty).² V opačném případě (je-li dotyčná osoba v blízkosti pouště, na jejím okraji) se může uplatnit i předložka *do+G* s významem „proniknutí do hloubi příslušné lokality.“ (Hrdlička, 2013)

Bohatá variantnost, kterou zmíněné ankety přinesly, ale prostupovala takřka všemi slovními druhy. Nemálo alternativních řešení se objevilo i v **užívání českých číslovek a číselných výrazů**. V jednom z dotazníků mělo šedesát tři účastníků ankety počítat od jedné do tří. Ani v této na první pohled banální a neproblémové úloze nepanovala v jejich vyjádřeních jednota.

Dvacet devět respondentů zvolilo heterogenní metodu *jedna* (F) – *dva* (M) – *tři*. Jednadvacet bohemistů uvedlo rodově homogenní (a sice femininní) verzi *jedna* (F) – *dvě* (F) – *tři*. Sedm oslovených vybralo tvary rodu mužského, tedy *jeden* – *dva* – *tři*. Konečně šest studentů se rozhodlo pro nejméně očekávanou variantu *raz* – *dva* – *tři* (blíže Hrdlička, 2011).

Vedle pozoruhodné konkurence vyjádření je možné zdůraznit, že téměř 80 % posluchačů bohemistiky v dotazníku uvedlo základní číslovku 1 v ženském rodě (tedy *jedna*), což pokládám za relevantní a systémové – srov. i jiné případy s ustáleným výskytem feminin: 0,1 (*nula celá jedna*), 1,4 (*jedna celá čtyři*)³ aj. (Hrdlička, 2011).

Ještě více alternativních řešení přinesl dotazník zkoumající **způsob slovního vyjádření přesného času** (Hrdlička, 2014). V případě zadaných časových údajů (10:05 – 10:08 – 10:12 – 10:22 – 10:27) mě zajímalo, v jaké časové výseči převládá v řeči „gravitační síla“ hodiny, čtvrt hodiny, půl hodiny.⁴ Chtěl jsem kupř. zjistit (mám nyní na mysli výše zmíněný čas 10:08), kdy rodilý mluvčí ještě spontánně řekne „*Je deset hodin a xxx minut*“ a kdy už „*Je za xxx minut čtvrt na jedenáct*“ apod.

U časové hodnoty 10:12 jsem jako nejčastější odpověď očekával „*Je za tři minuty čtvrt na jedenáct*.“ Můj předpoklad se vcelku potvrdil (reagovalo tak 18 bohemistů, což představuje více než polovinu z třiceti čtyř dotázaných), anketa však nabídla i jiná řešení. S malým odstupem (14krát) následovala vnitřně členěná varianta *Je deset (hodin) (a) dvanáct (minut)*; 2krát bylo napsáno *Je dvanáct minut po desáté*.

Z prostorových důvodů připomenu už jen zlomek variantních řešení. Časový údaj 10:05 byl k mému údivu pojat následovně: *Je pět minut po desáté/po desátý* (14krát,

² Srov. analogické případy *Jedu na tábor* versus *Jedu* (= vjíždím) *do tábora*; *Jedu na hory* (jako turista, rekreovat se, lyžovat) versus *Jedu do hor* (v rámci expedice, s cílem vypravit se do nitra dané lokality) apod.

³ Nikoliv kupř. „*jeden celý čtyři*“ aj.

⁴ V úvahu je třeba brát skutečnost, že se už dnes mnohdy nenosí hodinky s ručičkami, nýbrž s displejem a s digitálními číslicemi.

zde je možný vliv anglického⁵ *It's five past ten*), *Je deset hodin a pět minut* (12krát), *Je deset nula pět* (7krát), *Je za deset minut čtvrt na jedenáct* (1krát). Vedle předvídatelných formulací se v anketě vyskytla i řešení ojedinělá: 10:08 – *Je za dvě minuty deset deset* (1krát); 10:22 – *Je dvacet dva minut po desáté* (1krát) aj.

Jako nejpestřejší se ovšem v anketách ukázalo **slovní zachycení elementárního počítání** (Hrdlička, v tisku). Požádal jsem studenty, aby písemně vyjádřili tyto početní úlohy: $1 + 1 = 2$ (zde byla předmětem mého zájmu hlavně proporce tvarů mužských a ženských – *jedna a/plus jedna jsou dvě*, ev. *jeden a/plus jeden jsou dva* – a konkurence slovesa *být* a *rovnat se*) a dále příklady zaměřené na sčítání ($2 + 2 = 4$, $2 + 7 = 9$), odčítání ($2 - 1 = 1$, $4 - 2 = 2$), násobení ($2 \times 2 = 4$, $5 \times 2 = 10$, $2 \times 5 = 10$) a také na dělení ($4 : 2 = 2$, $10 : 2 = 5$).

Variant, očekávaných i překvapivých (někdy až absurdních), bylo u padesáti dvou dotázaných češtinářů velké množství. Nejvíce, celkem deset, jich přinesl předposlední příklad $4 : 2 = 2$. Odpovědi jsou uvedeny podle četnosti výskytu. Lze je rozdělit na případy relevantní (první až třetí v pořadí) a na užití povahy marginální.

Za básová pokládám řešení a) *čtyři děleno dvěma se rovná/rovná se dva* (19krát) – zdůrazňují skutečnost, že se v celé anketě vyskytlo předpokládané spojení *rovná se* s dativem jen zřídka, tedy *rovná se dvěma*; b) *čtyři děleno dvěma jsou dva* (12krát) – uplatnění základní číslovky ve tvaru mužského rodu (*dva*) se mi zde ovšem jeví jako velmi nezvyklé, až defektní; c) *čtyři děleno dvěma jsou⁶ dvě* (6krát) – výskyt této varianty jsem před zadáním dotazníku pokládal za nejpravděpodobnější.

Jako méně produktivní, až okrajové se jeví tyto alternativy: d) *čtyři děleno dvěmi jsou dva* (3krát) – hyperkorektní podoba instrumentálu se v anketě objevila dosti často; e) *čtyři děleno dvěmi se rovná dvě* (3krát); f) *čtyři děleno dvěmi rovná se dva* (2krát); g) *čtyři děleno dvěmi rovná se 2* (1krát) – respondent(ka) ani přes výslovný pokyn neuvedl(a) slovní vyjádření, nepochybně z neznalosti kodifikované podoby; h) *čtyři děleno dvěmi je dva* (1krát); ch) *čtyři děleno dvěmi je rovno dva* (1krát) a konečně i) *čtyři děleno dva je dva* (1krát). Dva z oslovených účastníků ankety příklady zaměřené na dělení vynechali.

Co ze získaných poznatků vyplývá? O jakých skutečnostech řečové reakce dotázaných svědčí? Zmíněné ankety, ale i ostatní provedené sondy, jejichž validitu vzhledem k omezenému počtu oslovených češtinářů rozhodně nepřeceňuji, předně prokázaly existenci mimořádné variantnosti řešení. Četnost a různorodost konkurenčních forem by mohla na první pohled vyznívat jako výsledek spíše vítaný a pozitivní (sotvakdo by se asi v daných kontextech dožadoval preskriptivní uniformity), konstatovaná netušená diferenciaci však může naznačovat ještě jiné skutečnosti.

Podle mého mínění je třeba **odlišovat řečovou rozrůzněnost vědomou**, účelnou, žádoucí, funkční, oprávněnou, adekvátní **od vyjádření nesystémových**, podstatou někdy i defektních, rozkolísaných, chaotických, z komunikačního hlediska zkrátka

⁵ Vliv angličtiny se (nejen) mezi studenty projevuje výrazněji, než jsme někdy ochotni připustit. Vedle deflexivních tendencí např. také psaním velkého počátečního *r* v sousloví *Česká Republika* – srov. anglické *Czech Republic*.

⁶ Kupř. v ukrajinštině se užívá dané sloveso v čase budoucím (tedy *budou dvě*). Mimo ankety jsem se setkal ještě s další variantou: *čtyři lomeno dvěma*...

nelegitimních, nezvládnutých. Ty totiž mnohdy bývají projevem neznalosti, tápání, řečových rozhodnutí nahodilých. Svědčí o soudobé úrovni komunikační kompetence mnohých rodilých mluvčích češtiny, kterou by bylo možné eufemisticky označit za nevalnou.

Můj kritický postoj vychází jednak z dlouholetých pedagogických zkušeností a poznatků z řečové praxe, jednak z názorů četných kolegů a vyučujících. V neposlední řadě, to pokládám za nutné zdůraznit, i ze závěrů reprezentativních a relevantních průzkumů ze současnosti, popř. z nedávné minulosti (srov. výše). Pro ilustraci zmíním tři z nich.

Nejprve ocituji komentář týkající se znalosti funkční morfologie⁷ žáků základních a středních škol i studentů bohemistiky na některých našich univerzitách: „Srovnání úspěšnosti, či spíše neúspěšnosti testových průzkumů ukázalo, že současní adepti bohemistiky nejsou uspokojivě připraveni na vysokoškolské studium a ani současní studující uspokojivě nezvládají morfologickou problematiku. Zjištěné výsledky vyjevily v plné nahotě, že dosavadní výuka v sledované oblasti neplní stanovené cíle, stav se rozhodně proti situaci před 50 lety nezlepšil, ba naopak, ještě se zhoršil. Učitelé nedovedli k chápání podstaty mluvnických kategorií nejen většinu absolventů středních škol, ale ani ty, již projevovali zájem a byli přijati ke studiu bohemistiky“ (M. Čechová, 2018, s. 32).⁸

V obdobném duchu vyznívají závěry, k nimž dospěla D. Hradilová (2020, s. 53n.). Místo cizinců podrobila testům z češtiny jako cizího jazyka na úrovni C1 podle Společného evropského referenčního rámce pro jazyky dvě stě českých studentů – šedesát ze střední odborné školy, stejný počet z gymnázia a osmdesát vysokoškolských oborových bohemistů. Obecný princip hodnocení byl následující – pro úspěšné absolvování testu je třeba získat 60 % bodů v celé zkoušce, přičemž v žádné její části nesmí být hodnocení nižší než 40 %. Výsledky jsou alarmující. Kupř. ve čtení s porozuměním dosáhlo nejvyšší úrovně (tedy 90 %–100 %) pouze 14,5 % respondentů, 30 % získalo méně než 60 %, čili prakticky neuspělo. Obdobně dopadla i psaná komunikace: nejvyšší ohodnocení (90 % – 100 %) získalo jen 15,5 %, nevyhovělo 22 % účastníků průzkumu.

Závěrem připomínám jeden z mnoha cenných údajů získaných na základě rozsáhlého celorepublikového průzkumu⁹ (srov. J. Svobodová a kol., 2011, s. 122n.). Na otázku „Ve kterém prostředí se podle Vás skutečně setkáváme s mluvenou spisovnou češtinou? Můžete označit víc možností.“ uvedla nejpočetnější skupina (1511 dospělých respondentů) na prvním místě televizi (některé pořady) – 57 %; škola, konkrétně hodiny češtiny, figurovala až na čtvrtém pořadí (40,2 %), což pokládám za velmi

⁷ Tristní úroveň znalosti tvarosloví (a chaos ve znalosti variant naší mateřštiny) potvrdila i anketa, v níž měli čeští oboroví bohemisté přiřazovat k útvarům českého jazyka spojení *mezi náma dvěma* – *mezi námi dvěma* – *mezi náma dvouma* – *mezi námi dvěma* – *mezi náma dvěma* (viz Hrdlička, 2015).

⁸ K tématu srov. Adam (2018), Adam – Bozděchová – Dittman – Lehečková (2010) aj.

⁹ Výzkumu se zúčastnilo 3269 respondentů, rodilých mluvčích českého jazyka, s paritním zastoupením všech krajů. Z nich bylo 1511 dospělých běžných uživatelů jazyka, 1422 mladých lidí ve věku od 12 do 18 let (šlo o žáky ZŠ nebo různých typů SŠ) a 336 odborníků – bohemisticky vzdělaných mluvčích, popř. uživatelů jazyka, kteří potřebují ve své profesi jazykovou erudici (bliže Svobodová a kol., 2011, s. 107n.). Bylo jim položeno dvacet otázek týkajících se role spisovné češtiny v současné komunikaci.

varovný signál, šestou pozici s 24,9 % opět obsadila škola, tentokrát s dovětkem „většina předmětů.“

Podle druhé skupiny dotázaných (1422 mladých respondentů) znovu dominovala televize s 72,1 %, školní výuka českého jazyka se objevila až na pátém místě (47,4 %), a sice za kostelem a církevními obřady, ostatní školní předměty obdržely pouhých 29,5 %. Třetí skupina (336 odborníků) taktéž uvedla na nejvyšší příčce televizi (75,9 %), školní výuka češtiny obsadila třetí místo (44 %), ostatní předměty ve škole skončily páté (36,9 %).

Takto by bylo možné dále pokračovat, nepokládám to však za nutné. Těchto pár střipků k doplnění pochmurné mozaiky zajisté postačuje.

Co dodat závěrem? Vyznění anket a průzkumů je jednoznačné a neúprosné – situace je neutěšená. Možná už neúnosná. Bylo by proto záhodno začít ji postupně řešit. Jakým způsobem? Plané a nekonečné diskuse nikam nevedou. Je třeba účinných, tedy konkrétních, kvalifikovaných a systémových kroků jak v přípravě budoucích češtinářů, tak i ve vyučovací praxi. Výsledky se pochopitelně nedostaví hned; chce to čas, trpělivost, důslednost, osobní zaujetí a nasazení...

Je-li obecně úroveň neoficiální komunikace nedobrá, je to zkrátka realita. S tím se mnoho nenadělá. Ostatně naše jazyková situace není v porovnání s jinými žádnou výjimkou. Je-li ovšem v obecné rovině již chronicky pocítována častá nedostatečná úroveň znalosti češtiny a soustavně dokládáno neuspokojivé vyjadřování se početných oborových bohemistů i většiny adeptů bohemistiky v jejich mateřském jazyce, je to jednoduše ostuda.

Tento výstup vznikl v rámci programu Cooperatio, vědní oblasti Lingvistika.

Literatura

- ADAM, R.; BOZDĚCHOVÁ, I.; DITTMAN, R.; LEHEČKOVÁ, E. Co neumějí studenti bohemistiky. *ČJL*, 61, 2010, s. 8–14.
- ADAM, R. Určování morfologických kategorií jmen: sonda do praktik začínajících studentů bohemistiky. *Didaktické studie*, 10, 2018, s. 13–30.
- ČECHOVÁ, M. K expanzi předložky na v současné jazykové praxi. *Naše řeč*, 64, 1984, s. 33–45.
- ČECHOVÁ, M. Srovnání nesrovnatelného? Znalosti funkční morfologie u žáků před 50 lety a dnešních studentů bohemistiky. *ČJL*, 69, 2018, s. 24–32.
- ČECHOVÁ, M. *Svět v češtině a svět češtiny. Za češtinou a pro češtinu*. Praha: Karolinum, 2022.
- HRADILOVÁ, D. *Role rodilého mluvčího v cizojazyčné komunikaci*. Olomouc: Vydavatelství UP, 2020.
- HRDLIČKA, M. *Předložky ve výuce češtiny jako cizího jazyka*. Praha: Karolinum, 2000.
- HRDLIČKA, M. Jak se počítá od jedné do tří? *Bohemistika*, 11, 2011, s. 54–55.
- HRDLIČKA, M. Jedu na Antarktidu. *Bohemistika*, 13, 2013, s. 297–298.
- HRDLIČKA, M. Je za pět minut tři čtvrtě na jedenáct. *Bohemistika*, 14, 2014, s. 87–89.
- HRDLIČKA, M. Mezi náma dvěma. *Bohemistika*, 15, 2015, s. 280–282.
- HRDLIČKA, M. *Kapitoly o češtině jako jazyku nemateřském*. Praha: Karolinum, 2019.
- HRDLIČKA, M. *Čtyři děleno dvěma jsou dvě*. (v tisku)
- SVOBODOVÁ, J. a kol. *Fenomén spisovnosti v současné české jazykové situaci*. Ostrava: OU, 2011.